Jaan Kross – üksainus ja lõpmatus

Jaan Kross (1920–2007) oli oma vaimult valgustaja. Nii nagu prantsuse valgustajad-entsüklopedistid 18. sajandil, nii unistas ka tema Raamatust, mis sisaldaks kokkuvõtlikult inimkonna põhilisi teadmisi. Kaheteistkümnendaks sünnipäevaks aastal 1932 kingiti talle saksakeelne, formaadilt väike halli kalinguri köidetud „Knaurs Konversations-Lexikon“, mis oma 938 lehekülje ja 35 000 märksõnaga sai tulevase kirjaniku sügavaimalt mällu sööbinud tõendiks sellise raamatu võimalikkusest. Halli köidet uurides kristalliseerus poisiohtu mehes teadmiste sõrestik, millele hiljem oli kerge paigaldada üha uusi ja uusi entsüklopeedilisi detaile. Krossi meelest pidi igaüks, kes tahtis saada haritud inimeseks, sellise sõrestiku oma lapsepõlvest kaasa võtma.

Vangilaagreis tassis ta endaga truult ühes Romain Rolland'i romaani „Colas Breugnon“, mida pidas inimliku elurõõmu entsüklopeediaks. Asumisaastail Siberis soetas Kross oma majahütti kuni 300 ühikuni küündinud raamatukogu, mille keskmes oli 16-köiteline Brockhausi entsüklopeedia, „Das Handbuch des Wissens“, tarkuse käsiraamat.

Hiljem Tallinnas pidi seesama teatmeteos seisma ikka ta käeulatuses, nagu ka 1760-lehekülje-line väike Larousse'i, 82-köiteline Brockhausi ja Efroni ning muidugi nii uus kui ka vana Eesti entsüklopeedia koos „Eesti Biograafilise Leksikoni“ ja ajalookirjaniku esmaste töövahendite, Wiedemanni ja Saareste sõnaraamatuga.

Krossi autorikeskseim tegelaskuju, kroonik Balthasar Russow mammutromaanist „Kolme katku vahel“ (I-IV, 1970–1980) kirjutab kogu elu oma ainsat teost, kus on sees nii Liivimaa kui ka tema enda ilmavaate ammendav lugu. Motiiv isade tarkuseraamatust, mis koondaks enesesse kogu rahva teadmiste tuuma, on tuntud juba eeposest „Kalevipoeg“. Romaaniga „Kolme katku vahel“ andis Kross oma variandi sellisest tarkuseraamatust ja tema loojast.

Ent koos kujutelmaga asjade essentsi sisaldavast ühestainsast teosest elas temas väikerahva esindajana vaibumatu iha bioloogilise ja kultuurilise paljususe järele. Väärtuslik looming ei pidanud olema mitte ainult kvaliteetne, vaid ka rikkalik – ja rikkalik mitte ainult tekstide arvult või laadilt, vaid ka tõlkeilt teistesse keeltesse.

Oma läbimurde kultuurilise lõpmatuse maailma sooritas Kross romaaniga „Keisri hull“ (1978). Sellest sai aastakümneiks eesti kirjanduse rahvusvaheline visiitkaart. „Keisri hull“ põhineb sisemisel dialoogil kompromissi ja kompromissituse vahel: elus on tähtis nii julgeda kui ka ellu jääda, aga kuidas teha mõlemat korraga? Teos paigutus sujuvalt vene kirjanduse dekabristlikku konteksti ning 1980. aastail trükitigi seda vene keeles ligi pool miljonit eksemplari. Lääne lugeja nautis romaani rahvusvahelist miljööd, kus ei aetud mingeid „tüütuid“ eesti asju, vaid toodi lavale ka keiser Aleksander ise.

„Keisri hull“ tekitas huvi menuka autori ja seejärel tema ülejäänud teoste vastu. Krossi tõlkimine võõrkeeltesse on kulgenud lainetena, kuid tänaseks on tõlgete kriitiline mass ammu ületatud ja Kross on saanud maailmakirjanduse püsiautoriks, mis tähendab seda, et tõlked tema loomingust ei lakka enam kunagi. Ehkki viimaseil aastail torkavad uute tõlgetega silma näiteks hollandi, inglise ja türgi keel, ilmuvad uus- ja kordustrükid Krossi teostest pidevalt paljudes keeltes. Nii jätkub see ka edaspidi.

Jaan Undusk